

О. П А С Т Е Р Н А К

ПОЯСНЕННЯ

Т Р И З У Б А

ГЕРБА ВЕЛИКОГО КИЇВСЬКОГО
КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО

ДРУГЕ ВИДАННЯ

ПРАГА

·1941

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО „ПРОБОЄМ“

САМООСВІТНЯ БІБЛІОТЕКА

Число 8

О. ПАСТЕРНАК

ПОЯСНЕННЯ

ГЕРБА ВЕЛИКОГО КИЇВСЬКОГО
КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО

Друге видання

Переднє слово до першого видання
написав **проф. С. Шелухин**

Переднє слово до другого видання
написав **проф. В. Чапля**

ПРАГА

1941

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО «ПРОБЛЕМ»

Наклад 5.000 примірників.

Всі права застережені.

Накладом Українського В-ва «Пробоем» в Празі.
Друковано в Українськiм Відділі друкарні Яна
Андрески вд., Прага XII., Белеградська ч. 10.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО ДО ПЕРШОГО ВИДАННЯ

Автор цієї праці про тризуб, як геральдичний знак св. кн. Володимира Київського, влучно звернув увагу на те, що вводить український тризуб в історичний і логічний зв'язок з культурними впливами в Україні греків, римлян, кельтів-галлів і веде до розкриття загадки про походження, ідею і значення знаку тризуба в Україні, як державного герба, національного знаку й релігійного символу. Тому праця О. Пастернака, хоч і на тему про геральдичне значення тризуба вийшла за межі теми, набрала собі особливої цікавості й цінності. Вона служить поглибленню української історії та виясненню її.

Про тризуб писало більш, як 50 авторів. Думки їх цілком розбіжні: тризуб — вершок скіпетра візантійського, скіфського, корона, голуб св. Духа, корогва, якор, генуезько-литовський портал, норманський шолом, норманська сокира, норманський ворон, кінець норманського копія, норманський орнамент і т. д. Що ж саме правда в цім хаосі? В 1929 р. проф. барон Таубе надрукував, що тризуб кн. Володимира «без сумніву» скандинавського походження, норманський, бо має геометричну побудову. Але досить тверджень, що це норманський: лук, шолом, топір, ворон, орнамент, наконечник копія, щоб відкинути все, як лише вгадування, разом з епітетом «норманський». Мимоволі пригаду-

ється нарікання проф. Гедеонова, проф. Надеждіна й ін., що норманісти, через тенденцію всюди бачити скандинавське, стараються все київське виставити скандинавським і своїми тенденціями гальмують поступ науки й наукового думання. Бар. Таубе тягне увагу від півдня на північ і не бачить знаків тризуба на монетах в Галлії і в кельтського бога, а в Україні на монетах Боспорського царства та в катакомбах його на хрестах за кілька сот років до легендарного Рюрика, тоді як у Скандинавії таких монет і хрестів не було. Боспорські монети мають тризуби й монограми геометричної побудови. Праця О. Пастернака якраз перекидає увагу на південь для розсліду над київськими тризубами.

Окрім Боспорського царства, українські старожитності дають нам знаки тризуба в Україні також на монетах князів св. Володимира, Святополка, Ярослава, на церкві Десятинній в Києві. В 1930 р. біля Дніпровського острова Шанця знайдено кам'яну застіжку із знаком тризуба. Літом 1933 р. проф. В. Січинський у Володимирі Волинському знайшов знаки тризуба на цеглах, якими вистелено коло Успенського собору стежку й землю біля церковного будинку. Цеглу сюди взяли з «Апостольщини», з фундаменту церкви бувш. монастиря св. Апостолів, збудованої коло XIII. в. Цей тризуб такий, як на Боспорських монетах Криму, Кубані.

В Україні форми тризубів мають також «йордани», що креслили їх ще й в XX. століттю по хатах на стіні або дверях в день Йордану, Водохреща. Вигляд їх нагадує тризуби на монетах київських князів. На поземій лінії посередині стояв хрест, а по боках його два стовпи, повиті виноградною ло-

зою. Фігура тризуба. Над хрестом писали монограму Христа: І. Н. Ц. І., над поперечним рам'ям писали ліворуч «ні», праворуч «ка» (разом: ніка), а під рам'ям два привіски: «А» і знак якоря, як грецька омега. Під хрестом дві палички перехрестям, що творить із поземою лінією трикутник, по боках його літери «А - Г». Старий піп о. Павел в 1870-х роках на Полтавщині давав мені пояснення, що «ніка» означає «побіджай», тобто: вірую в Христа побіджай зло, рятуйся від гріха, лиха, нещастя. Літера «А» під рам'ям — це грецька альфа, в знак, що віра в Христа є початком всього в житті людей, а знак, схожий на якор, означає, що як у морі й на водах якор рятує судно й дає йому спокій, так і в життєвому морі хрест і віра в його силу є людям якорем спасіння від гріхів і зла, рятунок і пристанище в небезпеках. Без сумніву, «ніка» — це від грецького слова «нікао» — побіджаю. В'яже з греками й підвісок фігури якоря під рам'ям хреста. «А-Г» під хрестом означає: «Адамова голова».

Тоді ж, на Водохреща, кроплять св. водою з йордани вікна, двері, будинки, ворота і всюди пишуть хрести, як знаки рятунку від злого духа, нещастя, біди. В карпатських селах для того ж креслять знаки тризуба. Так у знаках хреста й тризуба сполучаються християнські й поганські символи. Значення тризуба в українського населення потрійне: символ державної влади, герб державний, знак національний і знак релігійний, тому і вжиток окремо і в комбінаціях, як на монетах Святополка, йорданах, по хатах.

Очевидно, що коли тризуб перейнято з чужої культури, то в ній він ідейно повинен мати анало-

гію й відогравати подібні ж ролі: державну, національну, релігійну. Так було у греків, що з їх культури римляни, кельти, українці багато собі за своїли в національній перерібці.

По старій легенді, яку читаємо в Гомера, грецькі боги Зевс, Посейдон (Нептун) і Плутон (Аїд) по жеребку одержали собі в царство: Посейдон — море, Зевс — небо і Плутон — підземні темноти, а земля й Олімп дісталися їм у спільне царство. У Гомера Посейдон зветься земледержцем і має скіпетр у формі палиці з тризубом, як символом божественної влади царя й могутності над водними просторами й стихіями. Для бою Посейдон мав довгого меча. Коли бог вітрів спустив їх з ланцюга, то Посейдон, рятуючи моряків, тризубом прогнав вітри й утишив хвилі. Як розповідає Гомер в Іліяді, Посейдон і Феб (Аполлон), щоб розвалити стіни аргів'ян, направили на них потоки вод річок, Аполлон сполучив їх у одно гирло, Зевс послав дощ, а «земледержець Посейдон із тризубом у руці ходив грізний перед бурними потоками води і все розвалював ними». Щоб надати комусь сили, Посейдон торкався до нього тризубом. За ахейців стояли разом: Посейдон, Гермес (Меркурій), Атена Паллада. Тризуб у Посейдона — це його скіпетр божественного царства, влади й могутності над водною стихією, він бог щасливої морської й взагалі водної подорожі, безпечної плавби й рятунку суден на морі. Його тризуб є знаком якоря й символізує функції якоря, що рятує судна й людей від загибелі в водах.

Жінка Посейдона Амфітріта теж із тризубом.

Прозерпіна, жінка підземного бога Плутона, теж із тризубом — вона царює над підземними водами й жене їх у зерна й коріння рослинного царства.

По грецькій легенді (у Геродота) населення України походило від Зевса, який зійшовся з дочкою Дніпра й від них розмножилося населення України. Тут сполучення царства Зевса з царством Тризуба. Цим легенда споріднює населення України з еллінами, з греками. Старі греки називали призивали придніпрянців калліпідами, мікселлінами, тобто покручами еллінів з тубільцями України. Геродот пише, що народ гелони жив на території нині півдня Волині, на Поділлі й Київщині. Це були греки, що переселилися з грецьких городів, помішалися з тубільцями й балакали двома мовами: грецькою й тубільною. Вони зберігли вірування греків, мали еллінських божків, жертвенники, храми й особливо шанували бога Діоніса (Бакха), в честь якого що два роки влаштовували свята з оргіями (Геродот, «Історія», кн. IV., гол. 108). Сліди цих свят, як описав Чаговець, зоставалися ще й в XIX. столітті. На Київщині найстаріші географічні й топографічні назви й досі грецькі. У київській плутаній мітології багато грецького. Існування тризуба в Києві річ природня, бо грецька атмосфера там історична. Київський «скотій бог» був богом багатства, торгу, грошей. В «Руській Правді» гроші звуться скот. Це грецький Гермес, римський Меркурій, бог торгу, багатства, посланець богів по справах, бог шляхів, морської, річної й сухопутньої подорожі, хитрощів, красномовства, мистецтва, науки. Він теж мав тризуб на поміч у подорожі по морю й річках. Стилізація його тризубу

різноманітна: то держальце з трьома гілочками, то держальце, на якому два крайні зуби уявляють собою перстень або два персні з лозини, кінці якої сплітаються коло руки. Це символ дороги, шляху, який кружляє й кінчається щасливо там, де починається, а приносить капшук грошей, що держить Гермес у другій руці. Бокові зубці бувають у Гермеса із двох гадюк, символу хитрощів, лукавства Гермеса, що ради багатства умудрився украсти в самого Аполлона 50 корів і ліквідувати цю справу дарунком ліри з черепахи. Побачимо, що й Нептуна й Гермеса дуже шанували боспоряни.

Грецькі колонії на берегах Середземного моря в Галії мали великий вплив на кельтів-галлів. Ці засвоїли собі грецьке письмо й багато з грецької релігії. Засвоїли й тризуба. У арвернів, що жили в сусідстві в Галії з антами та русинами, були монети з тризубом. Кельтський бог сидів із тризубом коло правого боку. Кельти-галли були звідти в Норіку, нині Зальцбургчині, сиділи по Дунаю, де мали два Новіодуни, яких в Галії мали п'ять, були в Македонії, у Фракії, в Малій Азії (галати), в Україні в римських гарнізонах і там же в Україні послов'янщені анти, дуліби, русини. Всюди вони несли еллінську, римську й кельтську культуру. З часів Мітрідатових війн кельтів було повно в римських гарнізонах в Україні, в Криму, в Тмуторокані, а коло Дністра ще більше. На території Боспорського царства знайдено багато латинських надписів. Надпис про боспор. царя Савромата II., сина Ріміталка, зроблено по-латині — умер в 210. році. В руїнах Корсуня (Херсонеса) знайдено мармуровий надгробок з написом, що там поховано

«трубача XI. римського легіону Аврелія Сольвіано, що служив 14 років» (Зап. Одес. О-ва Ист. и Древ., Мурзакович, про «Боспорс. царя Савромата II», т. I., 1844 р., с. 287, «Понтика» Латишева, СПб., 1909 р., с. 123).

В Боспорському царстві (Крим, Тамань-Тмуторокань), окрім греків, були народи різних племен. Боспоряни мали близькі зв'язки з галатами, фракійцями, македонцями, готами, козарями, антами, Руссю. Ці зв'язки продовжувалися й по занепаді Боспорського царства, й звідси багато йшло і в Київщину, і в Чернігівщину, і на Придніпрянщину. Зв'язки Київщини з Боспорським царством політичні, культурні, економічні такі великі, що проф. В. Григорієв уже в 1842. році поставив питання, чи не зачинати «нам свою історію з часів Мітрідата», замість Рюрика?

Русь за 100 років до легендарного Рюрика, в 750-760. рр. зробила похід великим військом із кн. Бравлином і боярами на територію б. Боспорського царства, де тоді політично панували козари. Тоді в Сурожі (Судак) кн. Бравлин та бояри хрестилися. Акад. Василевський прийшов до висновку, що це була Русь, або Тмутороканська, або Придніпрянська. Знахідка життя св. Георгія Амастридського, яке написане не пізніше 842 р., дала новий факт морського походу Русі в Малу Азію на м. Амастру. В 858--860 р. св. Кирило знайшов у Корсуні євангелію й псалтир «руськими словеси і руськими букви». Мармурова плита 590 р., знайдена в Тамані, має грецький напис майже цілком слов'янськими літерами, якими потім писали в Києві. (В. Латишев, Понтика, СПб., 1909, с. 203 і друга плита табл. IV).

Це наводить на думку, що Кирило взяв собі за основу для слов'янського алфавиту боспорський алфавит. В Київській лаврі печери такі ж, як в Криму за перших віків християнства. Під Києвом Китаїв, і в Криму Китаїв, але старіший за київський. В Чернігівщині Сурож, і в Криму Сурож (Судак), але старіший. Про Русь у Тматорокані (Тамань) арабський письменник Ібн Русте в 903 р. і Гардізі (X.в.) писали, що вона в числі 100.000 живе на мокрому острові. У VIII. в. на Боспорщині був козарський каганат, і Київські князі носять титул кагана. У Тматорокань з Чернігівщини й Київщини йшли князі ізгої, як додому; тут по літопису був князем син Еолодимира св. Мстислав Тматороканський, що добув собі княжий стіл і в Чернігові, і в Києві, зробивши похід за цим із Тматорокані. І як раз тут, в б. Боспорським царстві повно тризубів і геометричних монограм на монетах, починаючи з I. аж до VI. віку. Звідси в Київ занесено титул князя каган, то так само могли занести й тризуб, коли кельти не занесли його раніш, або греки.

На території боспорян знайдено монети царів Понту й Боспору: Котіса (123--131 р.), Ріміталка (131--153), Ріскупоріда (239--261) й ін. з тризубами Посейдона коло портретів царів. Знайдено й монети з Меркурієвою головою. На острові Левки, коло гирла Дунаю, знайдено монети з Корсуня, Пантікапей, Косіта II., Ріміталка I., Савромата й ін. царів і з Меркурієм. Там же знайдено монети римські. Це свідки зв'язків, зносин і впливів. З Македонією та Фракією боспоряни зв'язані були й династично. (Н. Мурзакевич, «Зап. Одес. О-ва Ист. и Древн.»).

т. I., 1844, с. 315-319 і табл. VII, ст. 555-559 і др.).

На Боспорських монетах були й написи, й монограми боспорських царів геометричної комбінації з ліній, трикутників, чотирикутників, кіл, літер, як на монетах Київських князів, і написи. Держава боспорян була приморською, торгівля у них ішла морем і річками. Учені, — пише Латишев, — уважають, що «тризуб Посейдона і палиця Іракла, які дуже часто бачимо на монетах Боспорських царів, були символами походження їх від Посейдона та Іракла» (Латишев, Понтика, СПб., 1909, с. 115, а моногр. с. 93, 105-110). Деяких Боспорських монограм учені не прочитали й досі. Боспорські тризуби прості, київські на монетах дуже стилізовані. Плавба по річках і морю була зв'язана з їх постійним промислом. Море вони так відбили згід з влади греків під свою владу, що воно з Евксипонту стало зватися Руським морем. Походи морські на Царгород були для Русі річчю звичайною. Тризуб для Київських князів був таким же природним характеризуючим ідейним знаком, як і для боспорян, і для кельтів. Це ще не все.

У греків тризуб зв'язаний з релігією; так і в кельтів, що перейняли те від греків. Так було і в боспорян. Боспорське царство прикоротилося в половині IV. віку, але тубільне населення продовжило його, зберігаючи стару культуру, — каже проф. Латишев. На Боспорі Кімерійському було знайдено коло 200 християнських печер із перших віків християнства. В цих катакомбах непереривно з I. до V. віку існував особливий тип погребу, похорону — боспорський. Одну з цих печер знайшов проф. Ю. Кулаковський і в 1891 р. розслідував і опи-

сав її особливо уважно (Ж. М. Н. Пр. 1891 р., Декабрь). Перед тим другу таку ж катакомбу-печеру описав у подробицях Ящуржинський («Изв. Таврич. ученой архив комис.», 1890 р., ч. 10). Катакомбу Кулаковський відкрив 4. серпня 1890 р. в Керчі на садибі Коробки, на Шпитальній вул. В ній два похорони з 491. року, на стінах намальовані хрести й молитви та тексти. Записані імена похованих і час похорону 491 р. Всіх хрестів 16 і на 4-х із них намальовані підвішеними під поперечним рам'ям літера «А» за вершок і літера омега за середній зуб. Цю останню літеру, яка, як і перша, має символічне значення і є по вислову Латишева «широко распространенным христіанским символом — як о р е м», ми бачили і в Україні на кресленню йордани. На двох хрестах в цій печері на верхнім кінці є також монограма Христа, така як на йордані, (Понтика, Латишев, с. 358-366). Похованих, судячи по їх іменах, Латишев вважає за сарматів. Цей знак якоря називають в науці й тризубом.

З половини XIII. століття на Кримським (Таврійським) півострові запанували татари й династія Джучідів. У швидкому часі там же в містах Кафі, Сурожі й ін. поселилися для торгу генуезці. І от, появились там монети двоязичні — з татарським і латинським написами. Можливо, що їх били генуезці, але биті вони були там же, в цій західній частині б. Боспорського царства. а ходили й між татарами. На цих монетах були тризуби. Татарська тамга у формі тризуба означала владу татарських ханів над землею, що мала гербом на монетах тризуб. У татар це був символ підлеглости їм. Срібна

монета султана Девлет Бурді хана має тризуб такий точнісінько, як на боспорських монетах царів Котіса й Ріміталка. На інших татарських монетах тризуб такий, як на хрестах в катакомбах, тільки варіюваних стилізацій (Григорієв «Монеты Джуридидов»..., «Зап. Одес. О-ва Ист. и Древ.», Одесса, 1844, т. I., с. 304, 305 і сл., табл. VI., татарська мон. ч. 4 з тризубом, як на боспорських монетах Котіса, Ріміталка, а ч. 5, 6, 7-14 з тризубами, як в катакомбах, далі стаття Мурзакевича про монети еллінські й царів Понту й Боспору Кимерійського, там же ст. 315-319, табл. VII., боспорські монети числа 12, 13, 14 з тризубами, як на татарській монеті табл. VI, ч. 4). У татар тамга в формі тризуба на монетах була і в XVI столітті.

Сполучення хреста з тризубом було на монетах візантійських. На стор. 46 «Ілюстрованої Історії України» проф. М. Грушевського (вид. Київ-Відень, 1921 р.) є малюнок монети візантійського імператора Василя й Костянтина, сучасників київського князя св. Володимира. На цій монеті між портретами царів стоїть тризуб, в якому середнього зуба протягнуто вгору і на кінці його додано три хрести.

Подані факти ясно вказують, де шукати для Київського тризуба початків та ідеї. Сюди направляє й праця О. Пастернака. Значення тризуба державне, національне, релігійне. Форма й стиль державного знаку тризуба, як герба Української Республіки, установлені законом. Для національного й релігійного знаку тризуба форма й стилізація можуть бути різні, по смаку й умілості.

С. Ш е л у х и н.

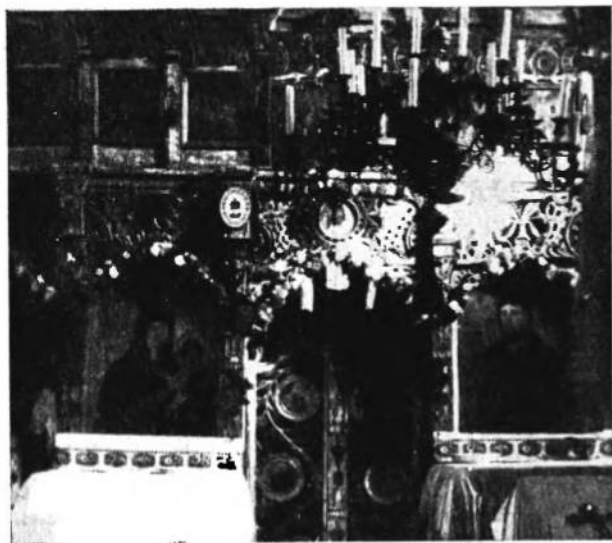
ПЕРЕДНЄ СЛОВО ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ.

Поява першого видання публікації О. Пастернака «Пояснення тризуба» дала мені почин до написання кількох заміток на цю тему до часописів, що виходили на Закарпатті. І так в «Учительському Голосі» в ч. 11. з 1934. р. було вміщено:

В публікації «Пояснення тризуба, герба Великого Київського Князя Володимира Святого», що написав О. Пастернак, є на стор. 32 наведено кілька закарпатських тризубів, які однак не вичерпують вповні цієї теми, а тому подаємо коротенько ще таке:

Тризуб на Закарпатті — це знак народній, релігійний та культурний, який є розповсюджений по цілім Закарпаттю. Находиться він на господарських будинках, головно на дверях, де його малює населення на Йордані (Водохрещі); такі тризуби маємо в Ясіню та на Березнянщині, напр. в Ставнім. Новій Стужиці і в Вел. Березнім. Стало знаходитися такі тризуби на терендах старших будинків, напр. в Апші і в Нижніх Верецьких. Якнайгарніше є ці тризуби збережені в закарпатських церквах, напр. в Дубовім, Калтичах та в Нересниці. Маємо в руках фотографії з цих церков і бачимо, що це тризуби з княжих часів. Тут лишається велика праця для дослідників. Про іконостас з Нересниці пишуть нам таке: «Іконостас походить з XVII. століття, а тризуб є в такій пошані, як

слід. Находиться він на головних образах Ісуса Христа і Матері Божої, а то зо сторони царських дверей; інде як вінець над образами наведений вгорі».

Іконостас в церкві в Нересниці (Тячівщина), де видно тризуби.

В 12. ч. ужгородського часопису «Свобода» з 29. березня 1934. р. читаємо:

«У звязку з виданням брошури О. Пастернака: «Пояснення тризуба». нам пишуть, що галицькі монети Володислава Опільського з написом

на однім боці «Дукс Владіслаус», мали посеред герба знак тризуба у формі грецької омеги, як у Керченських катакомбах Боспорського царства на перехресті, на боспорських монетах і татарських монетах (див. малюнок у Грушевського в Ілюстр. Історії, 1921, стор. 148). Факт, що на Закарпатті знаходяться тризуби на сільських будинках, ґерендах, та в церквах (Нересниця, Дубове, Калини), це доказ про національну і культурну єдність уже з самих початків нашої історії. Знаки тризуба знаходяться на Закарпатті, на Волині, в Києві, на Запорозжі, в Криму і в Приазовщині та в Причорноморщині, а їх коріння в старій Елладі — Греції. І все це від мужика, простої людини, церкви, до князів включно. Нічого подібного цьому у москвинів немає. У них ніде не було ніколи і немає тризуба. Це факт, що яскраво промовляє проти унітаристів — галасливих сторонників одної неділимної Росії.»

З тризуба, якщо розложимо його на букви, можна теж вчитати грецьке слово «basileus», що

значить «король» (чи «цар»). Деякі дослідники гадають, що слово «basileus» означає ймення «Василій», яке дістав Володимир Великий по його шуринові, візантійському цісарю Василію II., а що означає «царський». Однак таке походження тризуба не суперечить «Поясненню тризуба» О. Па-

стернака, а навіть можна сказати, воно його доповняє.

Знак тризуба творив за часів відновлення Української Держави в 1917. р. (Центральна Рада, Гетьманат, Директорія) великий і малий герб України; його бачимо на українських грошах, на поштових марках (10, 20, 30, 40 і 50 шагів), на відзнаках на українських військових шапках і інде.

Пригадаймо собі з недавньо-минулого, коли Українська Держава вибрала знак Володимира Великого за герб відновленої України:

Дня 6. січня 1918. р. Центральна Рада ухвалила закон про випуск державних кредитових білетів Української Народньої Республіки на суму $5\frac{1}{2}$ мільйонів карбованців. Проєкт білета випрацював відомий наш графік Юрій Нарбут. Стиль орнаменту: українське бароко. Білети були друковані на білому папері, розмірів 171×105 мм.

Передня сторона білету: зверху напис «Українська Народня Республіка», а сім рядків нижче «Державний кредитовий білет СТО КАРБОВАНЦІВ, 1 карбованець містить 17,424 долі щирого золота». Підписи: Михайло Кривецький, директор Державного Банку УНР та підпис скарбника. Опісля напис «Року 1917» і «Серія А. Д.». Тризуб Володимира Великого знаходиться тут по середині білета і є обведений рослинним орнаментом.

Задня сторона білету: посередині велике число «100» та напис «Державні кредитові білети Української Народньої Республіки забезпечуються державним майном Республіки, а саме: недрами, лісами, залізницями, державними прибутками монополій, цукру та інших монополій. Державні

кредитові білети Української Народньої Республіки ходять нарівні з золотою монетою. За фальшування державних кредитових білетів винуваті караються позбавленням прав і каторгою».

Кредитові білети надруковано ще перед ухвалою закона, але дано в обіг напередодні оголошення цього закона. Пізніше випущено дальші білети по 3, 10, 500 і 1000 карбованців.

Дня 1. березня 1918. р. Мала Рада прийняла закон про нову грошову систему. Грошова одиниця називалась «гривня», що мала 8,712 доль щирого золота. Гривня ділилась на 100 шагів, а 2 гривні рівнялись 1 карбованцю емісії р. 1917.

На основі цього закона випущено кредитові білети по 2, 5, 10, 20, 100, 500 і 1000 гривень. Всі ці білети мали державний знак тризуб Володимира Великого. Крім кредитових білетів ухвалено ви-

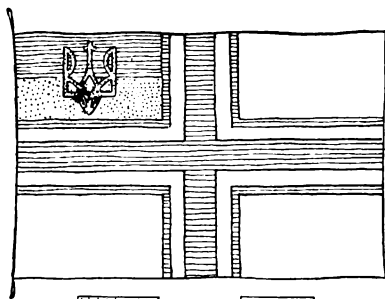

Великий і малий герб Української Народньої Республіки.

пустити такі монети: а) золоту по 20 гривень, б) срібну по 1 гривні, і в) з іншого металю по 1, 2, 5 і 10 шагів.

Дня 22. (дехто пише, що 1.) березня 1918. р. ухвалено і закон про великий і малий Герб Української Народньої Республіки, а за який прийнято тризуб Володимира Великого. Проекти обох цих гербів виготовив графік Ю. Нарбут.

Дня 18. січня 1918. р. Мала Рада ухвалила закон про український морський прапор. Внесок цього закону та проект прапора випрацювала Українська Морська Рада: полотнина прапора (гербове поле) розділена на дві смуги: на горішню жовту і на долішню — синю (блакитну); на синій

■ БАРВИ: ■
ЖОВТА. СИНЯ.

Прапор Української Чорноморської Флоти.

смугі — тризуб Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. Мала Рада зпочатку бажала, щоб хрест вилишити, але Українська Морська Рада настоювала на своєму й заявила, що без

хреста українські моряки не виїдуть на море.
Вкінці Мала Рада прийняла цей проєкт.

Дня 15. березня 1939. р. І. Сойм Карпатської України в 6. параграфі закону ч. 1. постановив, що «державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий герб: медвідь у лівім червонім півполі й чотири сині та три жовті смуги у правому півполі і три зуби св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі».

Як з повищого бачимо, — всюди, де український нарід прийшов до самостійного державного життя, поставив державний знак — тризуб Володимира Великого на належне йому місце.

В. Чапля.

ПОЯСНЕННЯ ТРИЗУБА, ГЕРБА ВЕЛИКОГО КИЇВСЬКОГО КНЯ- ЗЯ ВОЛОДИМИРА СВЯТОГО.

В с т у п.

Вже віддавна почав я цікавитися нашим українським гербом й іншими подібними знаками. Року 1913. попала мені під руку маленька книжочка з рисунком тризуба Дра І. Крипякевича, в якій було написано: «Се є тризуб (герб) київського князя Володимира Святого», але що значить цей герб, то не було пояснено.

Від того часу став я постійно цікавитися тризубом, уперто вдивлявся в його рисунок і змагався відгадати його значення. Пізніше послугувався я зразками тризуба на монетах в «Ілюстрованій історії України» акад. М. Грушевського. В тім то часі приходили мені на думку різні здогади і часто здавалося мені, що я вже відгадав значення тризуба, але непокоїло мене те, що я мав 4 зразки нашого тризуба, які однак своїм виглядом відрізнялися один від одного. Ця обставина заставила мене приглянутися не лише до рисунку самого герба, але і звернути увагу на написи на монетах та прийшов я до висновку, що тризуб є гербом роду або дому князя Володимира Святого, цебто знаком родового кличу того князя, а zarazом є він і особистим знаком (монограмою), бо він є зложений із букв напису особистого кличу князя Володимира Святого. Опрацьоване мною пояснення складалося з п'яти частин. Правда, що це пояснення було коротке і не

давало відповіді на всі питання, які торкаються тризуба, одначе два найважливіші питання, а саме — значення зовнішнього вигляду (форми) та внутрішнє значення пояснювало точно та ясно.

Один примірник того пояснення послав я акад. М. Грушевському р. 1920, другий Д-ру К. Трильовському р. 1921, а третій примірник передав я особисто проф. В. Пачовському р. 1923. Зідані особи надвичайно похвалили мою працю. Ї думав, що вони опублікують її, або моя праця спонукає їх до власних студій нашого герба, але так не сталось.

Перед поясненням значення нашого тризуба вважаю доцільним ознайомити шан. читачів з геральдиккою, цебто з наукою про герби взагалі.

ЧАСТИНА ПЕРША.

Розділ перший.

ПРО ГЕРБИ ВЗАГАЛІ.

Герб — це образковий знак, нарисований або намальований образок із різних фігур, як звірят, оружжя і т. п. Подібні знаки — це торговельні охоронні марки.

Герб підлягає певним правилам або законним постановам, званим геральдиккою, охоронна марка — торговельному закону. По правилах геральдики гербом послуговуються держави, краї, міста, роди (доми) шляхти, єпископи, тобто князі церкви і т. п.

Значення герба знаходиться в образковім написі якогось законом геральдики означеного кли-

чу (гасла), який складається з кількох слів. У шляхти клич образкового або гербового напису складається з родової гідності (титулу) та родового прізвища (імени), напр. князь Сапега, граф Потоцький, граф Розумовський і т. д. Князь та граф — це є родові гідності (титули), а Сапега, Потоцький та Розумовський — є родові прізвища. Родова гідність і родове прізвище становлять один родовий клич. У держав, країв та міст цей клич складається з одного або і кількох слів.

Одначе образковий напис (герб) має в собі щось більше величавого (імпазантного) як буквенний напис, цебто образковий напис (герба) викликає в нас більше вражіння, як напис буквами. Букви не є так величавими як образки, ані тоді, коли букви заступають образки і в правильнім гербі, напр. у гербі Франції, який складається з округлого щиту, окрашеного наоколо вінцем, а на середині замість образків поміщено дві букви «R. F.» (République Française).

Подібно як французький буквенний герб (монограма), так читається і кожний інший образковий герб.

Розділ другий.

ПЕРВІСНА (ЗАРОДКОВА) ОСНОВА ГЕРБА ТА ЙОГО ПРАВИЛА (ЗАКОНИ).

Правила геральдики є законом. а цей закон має своє джерело, подібно як інші закони. ще з тієї доби, коли люди не мали законів писаних але користувалися побутовими звичаями. Після по-

бутових звичаїв · суспільність була поділена на верстви, або кляси, цим клясам надавано різні права і привілеї, а в зв'язку з цим кожна кляса (головно упривілейована) присвоювала певний знак, герб.

Сам герб, розуміється, повстав перед буквеним образковим письмом так, як китайське письмо, що не має буквених знаків, лише знаки слів та знаки граматичного зв'язку і походить у своїм зародковим розвою з образкового письма. У китайців, напр., нарисовані два дерева означали ліс, мати і дитина — любов. Так діялось і з гербом. В його первіснім розвою нарисовано образок, зложений з фігур, звірят, рослин, зброї та інш., і по фігурах читано родовий клич князя або іншого достойника, який (клич) містить в собі родову гідність та родове прізвище, так як і теперішній родовий герб шляхтича.

Але що правила як робити ці фігури не були писані, лише існували в побутових звичаях, то назва цих правил, назва герба (знака) та назва його значення не прийшли до наших часів, лише сам герб. Археологія знаходить ці знаки на старовинних монетах, перснях, зброї, надгробках і под. Дослідникам приходиться на основі фігур та їх прикрас відгадувати, чи то герб, чи ні.

Коли в Європі заведено буквне письмо, то декотрі князі та інші достойники того часу зреклися своїх образкових написів (гербів), а зложили собі знаки з букв (монограмі), а декотрі — затримали свої старовинні написи (герби). І не без причини перші зреклися, а другі не зреклися. У перших була причиною новість букв, а у других — величавість старовинного образка, інакше сказати, тут

важилась новина буков із старовинною величавістю образка. Але вкінці таки старовинна величавість переважила новину (букви) тим, що образок заняв величаве місце поруч буков.

Розділ третій.

РОЗВОЙОВА ОСНОВА ГЕРАЛЬДИКИ. ПЕРЕВАГА ОБРАЗКОВОЇ ВЕЛИЧАВОСТИ ТА ПЕРЕВЕДЕННЯ ЗВИЧАЇВ НА ПРАВО ПИСАНЕ.

Перевага величавости образкового напису (герба) над буковною монограмою являється в Німеччині р. 938, коли там заведено звісні турніри; потім заведено такі турніри й у Франції. Але найбільше спричинились до розвою величавости образкового напису хрестоносні походи, в яких брала участь шляхта західньої Європи. Отож у тих часах відкинено монограми, а шляхтич (лицар) на своїй збруї та одежі випишував (значив) свої воєнні подвиги, здобуті на турнірах, в боях, та у воєнних боях підчас хрестоносних походів.

Здобутий величавий образковий напис подвигами в боях, по звичаях шляхти, надавав дотичному шляхтичеві (лицареві) гідність (титул), права в суспільності шляхти та право на майно. Той напис (герб) разом з його правами ставався діличним (спадковим), тобто переходив з роду в рід дотичного шляхтича. В тих часах помалу-малу приступлено до списання цих звичаїв, себто заведено списки (реєстри), списано права набуття та карні по-

станови (страта знаку та його прав), подробиці способу зіставлення знаку (величавого напису) та под., інакше сказати, звичаєве право переведено на право писане (закон). Це розпочалось у Німеччині, та помалу поширилось на цілу Європу, де реєстрування почалось в XIV. та в часі XV. та XIX. століття. В писане право заведено сам звичай, образковий напис (знак) та його значення.

Слов'янські народи назвали той закон та науку про ті знаки геральдикою, від німецького слова «Heraldik»^{*}). Німці, крім слова геральдика, мають ще другу назву — «Wappenkunde». Образковий напис (знак або образок) у слов'янських мовах названо різно: ерб, ірб, герб: ці слова походять від німецького слова «erben» — одідичувати. В українській мові прийнято слово герб, значення образка названо грецьким словом «символ».

В писаній геральдиці можна зауважити, що з початку повне символічне значення містилось тільки в щиті з його фігурами, цебто щит і на нім поміщені фігури уявляли собою величавий напис (символ) родової гідности (титулу) і родового прізвища, але з часом для родової гідности уміщено над щитом знаки, а саме: повна корона над щитом уявляє собою родову гідність (титул) князя, щит з його фігурами уявляє собою родове назвище, скажм: князь Сапега, повна корона це є князь, а щит — це є Сапега. Корона з дев'яти палок означає

---

^{*}) Слово „Heraldik“ походить від слова „герольд“ (викликач). На турнірах герольди викликали до бою лицарів, що були в залізній збруї. А щоб було можна розпізнати хто борець, описували герби лицарів, що були на їх збруї (щитах).

граф, корона з семи палок означає барон, корона з п'яти палок означає шляхтич (лицар). Шолом над щитом з трьома струсовими перами, або з ключем, або іншим знаком означає шляхтич (лицар) найнижчого титулу.

Розділ четвертий.

ДАЛЬШИЙ РОЗВІЙ ГЕРАЛЬДИКИ ТА ЇЇ СУЧАСНИЙ СТАН.

Археологічні знахідки доказують нам, що геральдика веде свій початок із часів доісторичних. Від часів писаної історії геральдика має свій розвій враз з історичним розвитком устрою суспільности. Первісна геральдика обмежувалась родовими гербами шляхти. В часах новіших геральдику поширено на краї та міста, яким надано герби визначних та заслужених шляхтичів.

З бігом часу пануючим князям заборонено розділювати свою державу між своїх синів, і установлено державні столи та пануючі роди або дома. З тих родів мав право на державний стіл (престіл або трон) тільки один член пануючого роду або дому, а завдяки цьому геральдику знов поширено, бо держави того устрою названо імперіями і надано тим державам імперіялістичні герби (державні герби). Нові державні організми не тільки не діляться, але всіми способами поширюють свої границі. Пануючі роди названо династіями, а коронованих членів (посаджених на державний трон) на-

звано імператорами (цісарями або королями). Цим династіям, крім їх родових гербів, надано династичний знак, так зване золоте руно.

З новим устроєм війська, коли не тільки шляхта має повинність служити у війську, як то було за старих часів, але повинність служити у війську наложено на всі верстви (кляси) громадян держави, то геральдика перестала розвиватись, бо її відокремлено від воєнних багатирств та урядових заслуг, а на її місце встановлено окремі приписи про відзнаки воєнного героїства та відзнаки за урядові заслуги. Ці відзнаки (ордени, медалі) різняться від гербів тим, що вони не є родовими і звичайно не приносять із собою родові ані титулу, ані прав, вони є особистими й означають тільки героїство або заслуги даної особи.

Геральдиці лишилися тільки старі здобутки, тобто герби родові, державні, країв та міст. І республіканські держави прийняли геральдику вповні або частинно. Напр. був. Чехословацька республіка прийняла державний герб, герби країв та міст, але шляхетські титули заборонила приналежникам своєї держави.

Розділ п'ятий.

ДЕРЖАВНІ ГЕРБИ НАШОГО ЧАСУ.

Геральдика нашого часу строго придержується точної стилізації того взірця, який встановлено державою. Лише той взірець герба становить геральдичний символ держави, який є точно зложе-

ний після стилю (типу) оригіналу, що встановила держава. Взірець, зложений з малими відхилами від оригіналу, встановленого державою, тратить об'єкт (річ) символу держави, а це тому, що кілька держав послуговуються гербом орлом та львом (напр., бувша Росія, Австрія та Чорногора послуговувались гербом двоголовим орлом), а символи (величаві образкові написи) кличу тих окремих держав лежать в стилізації того типу взірців двоголових орлів, які собі дотичні держави встановили.

Зневага герба, що є стилізований точно після оригіналу, що встановила держава на своїй території, має наслідки карного поступовання за образу держави, бо цей взірець становить геральдичний символ дотичної держави.

Той самий взірець, але стилізований з відхилами від оригіналу, що встановила держава, тратить об'єкт символу держави і зневага такого взірця не потягає поступовання карного, бо де нема об'єкту, там не може бути і делікту.

ЧАСТИНА ДРУГА.

Розділ перший.

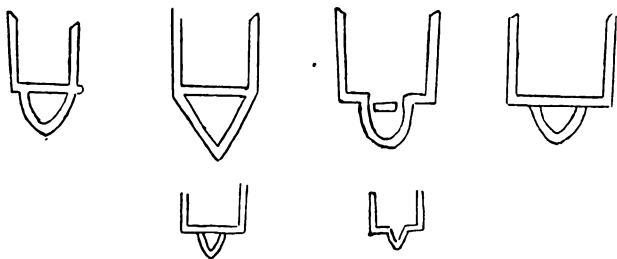
ПОЯСНЕННЯ КИЇВСЬКОГО ТРИЗУБА З ПОГЛЯДУ ГЕРАЛЬДИКИ.

Київський тризуб — це герб у всіх взірцях Вел. Київського кн. Володимира Святого та його наслідників, як Святополка, Ярослава й інш., тоб-

то всі ті взірці становлять один родовий герб, який називаю «КИЇВСЬКИМ ТРИЗУБОМ». Київський тризуб є звичайним первісним гербом первісної геральдики (дивись: частина перша, розділ другий).

Київський тризуб — це нарисований образок із фігур старинної зброї, як лук, меч та інші старовинні військові приладдя, зложені в один образок (фігуру або піраміду). Ядро того образка є густо переплетене, з якого доверху виходять три остриці (стовпи або зуби, звідси названо його тризубом), боки того образка є обмежені сторчковими лініями, які внизу в'яжуться з поземною лінією в чотирикутник, зверху незамкнений. Із поземної лінії виходить вниз лук.

Усі взірці київського тризуба мають одну спільну та незмінну ознаку, що вказує на один княжий рід. Має також ознаки змінні, окремі на кожному взірці, які вказують на особи того княжого роду, тобто мають незмінну родову ознаку (тип) і змінну ознаку особи сту. Цією спільною

Зовнішня або родова ознака (родовий тип) київського тризуба.

або родовою незмінною ознакою київського тризуба являється його зовнішній вигляд (тип), тобто долішня частина чотирикутника тризуба з луком (див. подані тут взірці):

На цій таблиці уміщено зовнішні лінії долішньої частини кількох взірців київського тризуба, але у всіх виходить одна і та сама ознака (зовнішній тип), тобто: з боків дві сторчові лінії, що в'яжуться з долішньою поземою лінією в незамкнений зверху чотирикутник, а з долішньої поземої лінії виходить лук вниз.

Та зовнішня ознака вказує на те, що всі взірці тризуба, знайдені на області бувшого київського пануючого стола, є одним гербом (одним величавим образковим написом родового титулу та родового назвища, одного княжого роду).

Цією зовнішньою ознакою (типом) різняться київський тризуб від усіх останніх тризубів шведських, данських, французьких та грецьких. Ті тризуби, коли мають зовнішні сторчові лінії й лінію долішню позему, то не мають лука, тільки щось іншого, а як мають лук, то знов не мають долішньої поземої, тоді як у київського тризуба ця зовнішня ознака строго дотримана у всіх його взірцях, і бар. М. А. Таубе в своїй праці не подає й одного зразка шведського тризуба з зовнішньою ознакою (типом) київського тризуба.

Зовнішня ознака (тип) київського тризуба представляє геральдичний символ княжого роду, такий самий символ, як родовий герб шляхтича, скажім — князь Сапега. Такий родовий ключ становить і зовнішня ознака київського тризуба. Але що первісна геральдика була неписана, то родове назвище

київського княжого роду не дійшло до наших часів, тобто до геральдики писаної. Справді історія подає назву «Рурик», але невідомо, чи то особисте ім'я, чи родове, та взагалі неясним є, чи Рурик в дійсності панував, чи це є лише легенда, взята до історії.

Отже зовнішній вигляд (тип) київського тризуба є незмінним і становить геральдичний символ, родову гідність (титул) «князь». Внутрішній переплет ядра та остриці (зуби) київського тризуба є змінними, інші в кожному взірці і становлять особисто-пануючий клич поодиноких осіб княжого роду. Особи київського княжого роду означували в тризубі свій особистий пануючий клич, який складається з кількох слів, зложених буквами (монограмою) та геральдичними знаками (образками).

Тризуб монограмою.

Буквами або монограмою для означення в тризубі свого особисто-пануючого кличу послуговувався тільки Великий Київський князь Володимир Святий. Пояснюється це тим, що тоді багато князів залишило свої образкові герби, а послуговувалися буквами, як згадано в частині першій. Очевидно, що кн. Володимир не хотів остатися позаду інших князів, але і не хотів розійтись зі своїм образковим гербом родового кличу в рамках зовнішньої ознаки тризуба, цебто в рамках родового кличу означував буквами свій особисто-пануючий клич таким способом, що внутрішній переплет ядра та остриці (зуби) тризуба складав із букв напису

свого особисто-пануючого кличу в монограму так, що тризуб не тратить зовнішньої ознаки родового кличу, а внутрішній переплет ядра тризуба становить монограму особисто-пануючого кличу.

Тризуб геральдичним гербом.

Наслідники кн. Володимира, кн. Святополк та Ярослав, монограму відкинули, а свій особисто-пануючий клич означили геральдичними знаками в рамках ознаки родового кличу.

Точне та подрібне пояснення цього подаю в розділі другим (Київські монети).

Розділ другий.

КИЇВСЬКІ МОНЕТИ.

Київські монети походять із старого устрою держав, а найстарші монети князя Володимира є з часів кінця IX. і початку XI. століття. Вони мають ознаки подібні до ознак монет нового устрою держав, цебто монет наших часів, скажім. монет бувшої Австрії.

Ознаки монет бувш. австрійської імперії.

Монети бувш. Австрії мали такі ознаки: двоголовий орел із короною та іншими знаками, між знаками лев та напис буквами: «Франц Йос. I., Д. Г. імператор». Двоголовий орел з його знаками — це є геральдичний символ або геральдич-

ний клич держави «австрійська імперія». Між знаками лев — це є геральдичний символ або геральдичний клич роду «Ерцгерцог Габсбург». Прочі знаки — це геральдичні кличі країв, що входили в бувш. австрійську імперію. Напис буквами — це клич особисто-пануючого ерцгерцога «Франц Йос. I.».

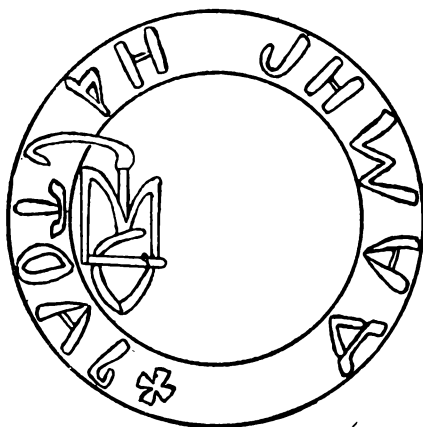
Ознаки київських монет.

Київські монети мали такі ознаки*): тризуб та напис буквами: «Владимиръ на столѣ а се его сребро». В часі походження київських монет держави не були імперіями, а тільки столами (тронами), тобто в тих часах не означувано ані держав. ані країв, що входили в ті держави, тільки означався пануючий княжий рід та його стіл (трон). і ці ознаки мають тодішні монети, а саме зовнішня незмінна ознака тризуба — це є геральдичний символ або геральдичний клич пануючого роду. Внутрішній змінний переплет і остриці (стовпи або зуби) тризуба є деколи геральдичне особисте ім'я. а деколи особисто-пануючий клич. Напис буквами — це клич особисто-пануючого князя «Владимиръ на столѣ а се его сребро». Князь Володимир Святий склав внутрішній переплет та остриці тризуба з буков особисто-пануючого кличу «Владимиръ на столѣ а се его сребро» (див. далі).

---

*) Подібно було і в Боспорським царстві.

Розділ третій.
ТРИЗУБ МОНОГРАМОЮ.

Взірець I. табл. 1.

Цей тризуб (взір. I., таблиця 1) знаходиться в «Ілюстрованій історії України» акад. М. Грушевського, стор. 76, на золотій монеті, малюнок 67. Тризуб тут уміщено на монеті поруч напису особисто-пануючого кличу князя, який (напис) є без початку і без закінчення імені кн. Володимира. Там написано: «димир на толѣ». А що там має бути «Владимиръ на столѣ», то це доведуть нам дальші взірці.

Повстає питання, де є початок слова «Владимиръ», цебто букви «вла», і де є закінчення того ж слова, цебто буква «ъ», та де є початок слова «столѣ», отже буква «с»?

Відповідь на поставлені питання може бути лише одна: ті бракуючі букви знаходяться в самому тризубі, або, інакше сказати, з тих бракуючих букв є збудований герб тризуб, який своєю зовнішньою незмінною ознакою становить родовий клич князя, а внутрішній переплет та остриці є зложені з букв у монограму і та монограма доповнює або становить бракуючі частини напису особисто-пануючого кличу пануючого князя словами «Владимиръ на столѣ».

Табл. 2. Тут складові частини герба тризуба означені темніше на буквах в, л, а, ъ, с.

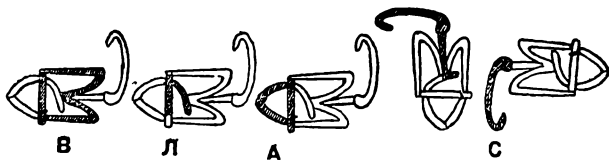
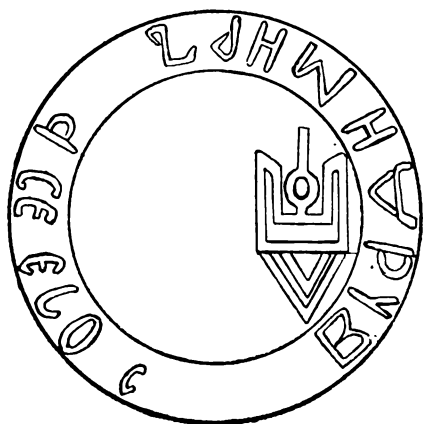

Табл. 3. Тут герб розложений на букви, а напис монети подано друком, і так одержимо повний особистий клич пануючого князя словами: «Владимиръ на столѣ».

А тим є загадка тризуба роз-
в'язана.

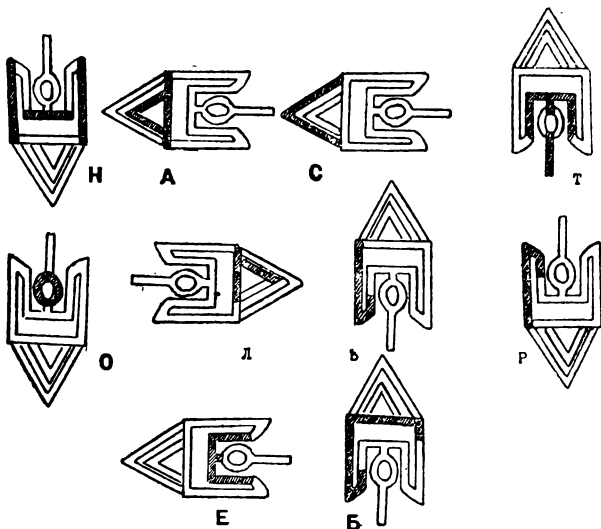
Взірець 2., табл. 1.

В «Ілюстрованій історії України» акад. М. Грушевського на стор. 76. на срібній монеті (мал. 68) знаходиться герб, див. рис. взірець 2, табл. 1. Цей герб є поруч неповного напису особисто-па-

нуючого князя словами: «Владимиръ а се его с», див. в.з. 2., табл. 1.

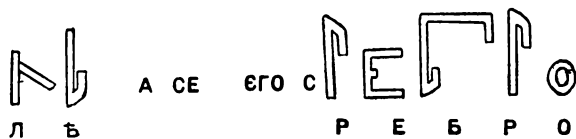
А що там має бути написаю «Владимиръ на столѣ а се его сребро», а не «Владимиръ а се его с». то довідаємося із в.зр. 2., табл. 2., де частини герба

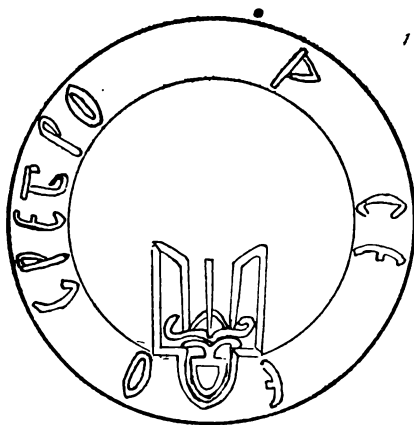
Взірець 2., табл. 2.

означені темніше (букви н, а, с, т, о, л, ъ, р, е, б).
З того видно, що і тут бракуючі букви напису
особисто-пануючого кличу князя знаходяться в ро-
довім гербі того ж князя.

Вз. 2., табл. 3. Тут напис монети подано дру-
ком, а герб розложено на букви, які спільно дають
повний клич пануючого князя словами «Влади-
миръ на столѣ а се его сребро».

Взірець 2., табл. 3.

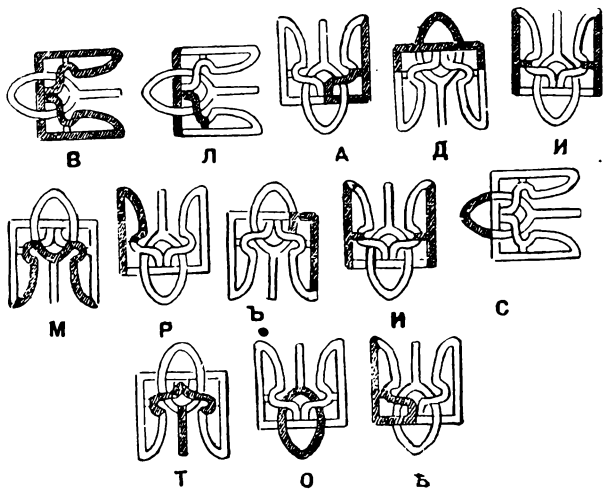

Взірець 3., табл. 1.

Цей герб (вз. 3., табл. 1.) знаходиться в «Іл. іст. України» акад. М. Грушевського на стор. 77., мал. 69. Герб є поруч неповного напису особисто-пануючого кличу князя словами: «а се его сребро».

Вз. 3., табл. 2. Тут складові частини герба означені темніше: букви в, л, а, д, и, м, и, р, ъ, н, с, т, о, ъ.

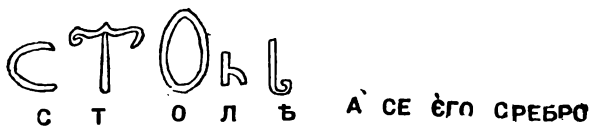
Взірець 3., табл. 2.

Взірець 3., табл. 3. Тут є герб розложений на букви, а напис монети подано друком, внаслідок чого одержимо повний клич пануючого князя словами: «Владимиръ на столѣ а се его сребро».

НА

Н А

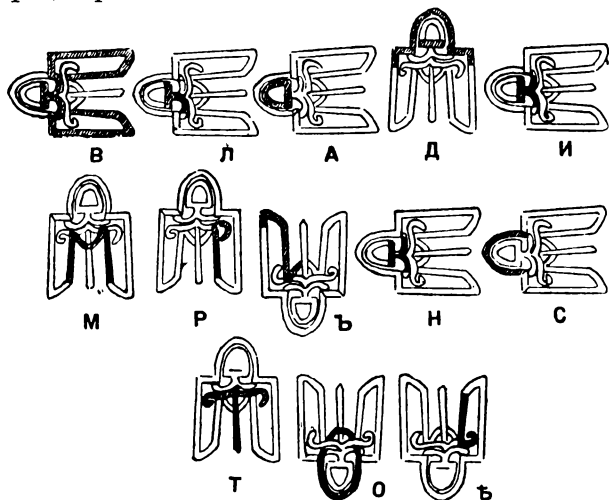

Взірець 3., табл. 3.

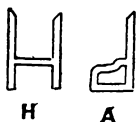
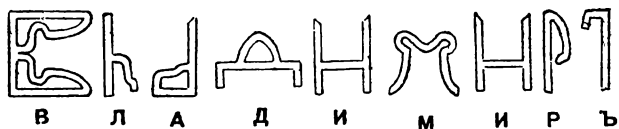
Взірець 4., табл. 1.

Герб (вз. 4., табл. 1.) знаходиться на монеті поруч нечиткого напису, знищеного віками, внаслідок чого того напису я не відрисував, але цей герб в того самого змісту, що герб взірець 3., та складається з тих самих букв, лише на вигляд різниться тим, що в рисований іншою рукою, як взірець третій.

Взірець 4., табл. 2.

Вз. 4., табл. 2. Тут складові частини герба означені темніше на буквах, дивись також і табл. 3. Тут в тризуб розложений на напис, з якого одержимо ключ словами: «Владимирь на столѣ».

Взірець 4., табл. 3.

Отже з пояснень взірців від 1-го до 4-го виходить, що всі чотири взірці своїм зовнішнім незмінним виглядом становлять геральдичний клич (символ) київського пануючого княжого роду.

Внутрішній змінний переплет ядра тризуба становить монограму одного особисто-пануючого кличу особи кн. Володимира словами: «Владимиръ на столѣ а се его сребро».

Отже кожний взірець є монограмою або частиною напису особисто-пануючого кличу, цебто кожний взірець є зложений з інших букв у монограму (див. переглядну таблицю).

Переглядна таблиця.

1. взірець:

гербові букви: ВЛА . . . . . Ъ . . С . . . .
напису „ . . . димир на толѣ

2. взірець:

герб. букви: . . . . . НА СТОЛЪ . . . . . РЕБРО
напису „ владимиръ . . . . . а се его с . . . . .

3. взірець:

герб. букви: ВЛАДИМИРЪ НА СТОЛЪ . . . . .
напису „ . . . . . а се его сребро

4. взірець:

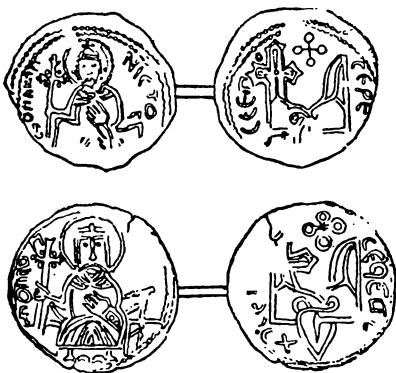
гербові букви: ВЛАДИМИРЪ НА СТОЛЪ

Тим пояснення монограми київського тризуба закінчене.

ТРИЗУБ ГЕРАЛЬДИЧНИМ КЛИЧЕМ.

Наслідники кн. Володимира Святого відкинули монограму, а свій особистий клич означили геральдичними знаками.

Взірець 5. представляє нам зразок монети кн. Святополка з написом його імени «Святополк».

Взірець 5.

Кн. Святополк затримав у тризуба родовий геральдичний клич (символ), цебто зовнішню незмінну ознаку тризуба, а особистий клич (символ) означив геральдичними знаками так, що внутрішній переплет тризуба зложив із різних геральдичних знаків таким способом, що остриць (зубів) виходить не три, лише дві, і герб не має тризуба, а двозуба. На одній з остриць умістив хреста.

Герб кн. Святополка становить геральдичними знаками як родовий клич, так і особистий клич, а монограми немає й сліду.

Взірець 6.

Це є зразок монети кн. Ярослава з гербом та написом «Ярославъ». Цей герб становить геральдичний ключ як родовий, так і особистий.

Взірець 7.

Це є зразок тризуба, який знайшли у Києві коло Десятинної церкви. По зовнішніх ознаках цього тризуба пізнаємо, що він становить геральдичний родовий ключ київського княжого роду, але якої особи, то трудно відгадати, бо тут бракує слідів первісної геральдики, лише маємо слід первісного герба тризуба.

Слідами первісної геральдики являється напис буквами на монетах кн. Володимира, Святополка та Ярослава, то є буквами написане ім'я тих князів.

На цеглі нема напису буквами, а із внутрішнього переплету ядра, який є змінним, не можна нічого вичитати. Можна думати, що цей тризуб становить особистий клич кн. Володимира, його предка, або потомка, або якоїнебудь із княгинь київського княжого роду.

Як подають часописи, знайдено в останніх часах над Дніпром коло острова Шанця на каміній застязці восьмий взірець київського тризуба, але що цього взірця не маю під рукою. то не можу про нього говорити.

Розділ четвертий.

ПРИНЯТТЯ КИЇВСЬКОГО ТРИЗУБА ЗА ГЕРБ ВІДНОВЛЕНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА ЙОГО ГЕРАЛЬДИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ.

Великий Київський кн. Володимир Святий залишився в пам'яті свого народа, як заслужений та визначний чоловік. Заслужився та відзначився він тим, що залізною рукою боронив області держави, розвинув річну й морську плавбу для зносин і торгу, як і самий торг; прийняв християнство, а з християнством прийшло письмо та інші цивілізаційні здобутки, що дали культурі широкий розвиток.

Р. 1918. уряд України, як самостійної суходольної й морської держави, пошанував звичай давніх часів і прийняв один взірець тризуба Великого Київського кн. Володимира Святого за герб

України. Принятий тризуб за герб України представляє в нашій розвідці взірець (див. част. 3., розділ 3, вз. 4), який містить в собі монограму особисто-пануючого кличу «Владимирь на столѣ». Це зберігає традицію.

Взірець 8.

Приняття тризуба за державний герб України спричинили студії акад. М. Грушевського.

Тризуб взагалі становить в українського народу об'єкт історичного ідеалу, а цей ідеал знов становить символи ідей усіх історичних традицій, символ історичної могутності держави, морської та річної плавби, розвою культури і т. ін.

4. взірець тризуба містить в собі монограму особисто-пануючого кличу «Владимирь на столѣ»,

але, приймаючи цей взірець, українська влада ви-стилізувала його у власний взірець; порівняй взі-рець 4. із взірцем 8. і найдеш характеристичні від-хили.

Українською владою встановлений взірець 8. по правилах геральдики становить геральдичний символ держави, тобто величавий образковий на-пис кличу держави «Українська Народня Респу-бліка».

Розділ п'ятий.

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕРБ ТРИЗУБ.

ТРИЗУБ ОБ'ЄКТОМ (РІЧЧЮ) ГЕРБА.

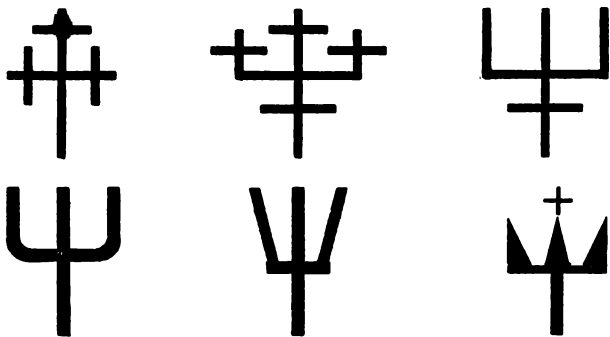
Тризуб — це образок, який після історичних традицій становить геральдичний об'єкт герба, становить об'єкт символу (величавого образкового напису) якогось клича, так, як образок орла або льва.

Традиція тризуба.

Традиція тризуба поступає рівнобіжно з істо-рією. Тризуб має історичні сліди ще перед Хри-стом у культурі еллінів, з якої вийшла грецька культура. Ті сліди зустрічаємо у грецьких богів Зевса, Посейдона (Нептуна), Плутона (Аїда) й ін. Там тризуб має історичну традицію, символ бо-жеської влади. Звідти тризуб поширився підо

впливом грецької культури на інші культури і цією дорогою зайшов до Боспорського царства. І там тризуб має історичну традицію — символ царської влади. Наслідком безпосередніх зв'язків Києва* (України) з Боспорським царством і впливом розвою грецької культури тризуб зайшов і до Києва. В Києві тризуб має історичну традицію, символ княжого роду (див. частину 3., розділ 2., вірєць 1—7). Коли українське населення прийняло християнство, то тризуб в українського населення, поруч згаданого символу княжого роду, перейшов ще в ритуал релігії, як символ релігійний рівнобіжної ідеї з хрестом, що захищає від зла, нещастя і под., а притягає добре.

Тризуб, як релігійний символ, заховався і донині в Карпатах, де населення малює його на Йордані (Водохреща) на дверях та вікнах так:

* Назва „Україна“ відома в писаній історії лише з XII століття (Іпат. лігон. 1187, 1189).

Ці тризуби знаходяться повздовж Карпат, від Великого Березного і Ставного аж до Апші.

Все наведене є історичні традиції тризуба, а що є історичним, те у населення становить ідеал. Тризуб в українського населення становить історичний ідеал потрійної ідеї, а то: культурної, народної та релігійної.

Після упадку цієї держави тризуб утратив символ держави, а залишився символом культури, народу-нації та релігії.

Ч А С Т И Н А Т Р Е Т Я .

ЛІТЕРАТУРИ ПРО ТРИЗУБ.

ПЕРЕГЛЯД ВИСНОВКІВ ДОТЕПЕРІШНЬОЇ

Тризуб (герб) В. К. кн. Володимира Св. має в собі щось чарівного та притягаючого, бо він зацікавив та притягнув до себе багато дослідників. Для перегляду висновків тих дослідників послужує рефератом із розвідки бар. М. А. Таубе*), що був поміщений в «Новій Зорі», Львів, 16. листопада 1930, ч. 88. на стор. 6. п. з. «Тризуб св. Володимира».

Там читаємо:

«Тризуб, що його в 1918 р. відновлена Українська Держава прийняла як державний

---

*) Бар. М. А. Таубе: „Загадочный часовой знак семьи Владимира Святого“, „Сборник статей посвященных Павлу Н. Милюкову 1959—1928“, Прага 1929.

герб України, має свою давню, бо около 1000-літню історію. Він вперше появляється в різних видах в X. ст., передовсім на найдавніших українських монетах св. Володимира Вел. та його наслідників, як також на деяких інших археологічних пам'ятках XI — XII. ст.

На протязі останніх 100 літ около 40 учених — російських, українських й ін. — пробувало відгадати походження і значення того знаку.

Але, не зважаючи на велике число, бо аж 20 різних розв'язок, — а може саме тому — сфінкс (як висловився був про цей знак російський археолог гр. І. І. Толстой) лишився і надалі невідгаданий.

Як пояснювали наш тризуб учені дотепер?

Всі дотеперішні пояснення тризуба можна зібрати в 6 головних груп, що об'єднують однородні гіпотези. А саме:

А) Знак, як символ державної влади:

1. **Тризуб:** Карамзін (1815), Снегирев, найновіша українська термінологія; 2. **Вершок візантійського скиптра (диканикій):** гр. Уваров (1851); 3. **Скитський скиптр:** Самоквасов (1894); 4. **Корона:** Вільчинський (1908).

Б) Знак, як церковно - християнська емблема:

1. **Трикирій:** Воєнков (1816), бар. Шодуар, Сахаров, Рейхель, Шуберт; 2. **Лябарум:** Воло-

шинський (1853), Жілль, гр. Гуттен-Чайський;
3. **Хоругва**: Тілезіус (1882); 4. **Голуб св. Духа**:
Кунік (1860), Стасов, Гільдебранд, Арне;
5. **Анакія** (містичний мішок із землею, прина-
лежний до повного орнату візантійських ба-
зілівсів): Шлюмбергер (1900).

В) Знак, як світсько-військова емблема:

1. **Якір**: Бартоломей (1861); 2. **Окінчення франціски** (копіє з подвійною сокирою — лю-
бима збоя норманів): Тілезіус (1864); 3. **Лук зі стрілою (куша)**: А. В. Толстой (1882);
4. **Норманський шолом**: П. Н. Мілюков (1889);
5. **Сокира**: Сорокин (1894).

Г) Знак, як геральдично-нумізматична фігура:

1. **Норманський ворон** (крук): бар. Кене (1859); 2. **Генуезько-литовський портал**: гр. С. Строганов (1860), Лелевель.

Г) Знак, як монограма:

1. **Рунічна**: гр. І. І. Толстой (1882), Кунік, Чернев, Орешніков, Болсуновський; 2. **Візантійська**: Болсуновський (1908), А. І. Соболевський, М. Грушевський, Т. Скотинський;
3. **«Українська»**: В. Пачовський (1923).

Д) Знак, як геометричний орнамент:

1. **Візантійського походження**: гр. І. І. Толстой (1886); 2. **Східного типу**: Н. П. Кондаков (1891); 3. **Слов'янський**: Левшиновський (1915); 4. **Варязький**: Левшиновський.»

Отож 40 дослідників не відгадало значення тризуба. Їх висновки — це здогади без жадної реальної підстави. Як хто тризуб оглядав, так по своєму й відгадував.

Із всіх дотеперішніх дослідників поважнішу розвідку про тризуб написав бар. М. А. Таубе. Висновки його праці такі:

1. Тризуб — це родовий знак родини князя Володимира Святого;

2. Тризуб — це умовна геометрична фігура, орнамент, як твердили гіпотетично вже Толстой, Кондаков і Левшиновський. Теорія про монограму (грецьку, слов'янську чи рунічну) відпадає.

3. Автор висловлює погляд, що всі характеристичні мистецькі деталі знаку тризуба як геометричного орнаменту «без сумніву» вказують на його скандинавське походження. Автор обговорює подібність шведських тризубів до київського та твердить, що варязькі князі принесли його зі Швеції до Києва.

4. Автор здогадується, що тризуб міг мати значення закликаючого вузла. При нагоді реферату автора про тризуб в Українському Науковім Інституті в Берліні, присутні Д-р З. Кузеля і проф. Д. Дорошенко звернули йому увагу на те, що до наших часів в деяких глухих кутах Карпат народнім закликаючим знаком, що рисують під Різдво або Йордан на дверях хат, не є хрест,^{*}) але схематична фігура подібна до знаку Володимира. в прямому або переверненому виді.

---

^{*}) Перший ваїрець закарпатських тризубів на стор. 50 є подібний до тризубів-хрестів на монетах кн. Болеславе.

З висновками автора не можу вповні погодитись і подаю такі замітки:

До 1. і 2.: Що тризуб є родинним знаком родини кн. Володимира, це не підлягає сумніву. Однак автор не дослідив, що **зовнішня незмінна ознака київського тризуба становить собою геральдичний символ (клич) київського княжого роду** (див. част. 2., розділ 1.); також автор не дослідив, що **внутрішній змінний переплет ядра київського тризуба з острицями (зубами) становить собою особистий клич особисто-пануючого князя**, а саме:

а) монограматичний клич у кн. Володимира своїм внутрішнім переплетом (див. част. 2., в.з. 1-4);

б) і тільки геральдичний символ у кн. Святополка та Ярослава (див. част. 2., розд. 2., в.з. 5. і 6.).

Тому київський тризуб своїм внутрішнім переплетом ядра підлягає зміні в кожному його взірці, про що автор згадує, але не подає причини цієї зміни.

До 3. Походження київського тризуба зі Швеції автор не докаже тим, що у Швеції найшов тризуби подібні до київського тризуба, бо тому суперечить багато обставин, напр.: див. частину 2., розділ 1. і таблицю «Зовнішня або родова ознака». У взірцях, які автор вважає подібними до київського тризуба, не знайдеться ані одного, що мав би незмінну родову ознаку київського тризуба. Цією зовнішньою ознакою (типом) різняться київський тризуб від усіх інших тризубів, як шведських, данських та грецьких. Ті тризуби, коли мають зовнішні сторчові лінії й долішню лінію позему, то не мають лука, тільки щось іншого, а коли мають щось подібного до лука, то знов не мають до-

лінійної поземної лінії, тоді як у київського тризуба ця зовнішня ознака строго дотримана у всіх його взірцях, і бар. Таубе у своїй праці не подає ані одного зразка шведського тризуба з зовнішньою ознакою (типом) київського тризуба.

Коли у шведських тризубів нема родової ознаки київського тризуба, то ясно, що відпадає теорія споріднення цих тризубів, бо шведські тризуби є герби цілком окремих родів.

А коли б навіть у Швеції знайшлися тризуби споріднені з київським, то цим ще не можна доказати, що київський тризуб «безумовно» походить зі Швеції. Мабуть навпаки. Є загально відомо, що у довжині Володимира служило багато чужинців із різних країв, а також із Швеції. Чи не міг такий вояка, по скінченні служби, занести відзнаки своєї служби до Швеції?

Так само і «варягами» автор не докаже, що київський тризуб походить із Швеції. Наводжу тут цитат із літопису, поміщений у праці проф. Шелухина (див. Звідкіля походить Русь? Теорія кельтського походження Київської Русі з Франції, Прага 1929, стор. 16): «Идоша за море к Варягом. к Руси, сице бо звахуть ти Варязи Русь. яко се друзии (тобто теж варяги) зовуться Свее. друзии Урмане, Англяне, инии Готи, тако и сии», а проф. Шелухин пояснює: тобто так як вони в Києві зуться варягами. так зветься і Русь варягами (Лавр. 18-19, Іпат. 15). Літописець підкреслює, що Русь не шведи, не нормани, не англійці. не готи. а на іншому місці — і не німці, а тим виключає Русь із Прибалтики та веде нас на південь.

До 4. Можна припустити, що київський тризуб був та і тепер ще є закликаючим знаком, але лише у масі народу. Мій погляд на це є такий: за поганських часів давали поганським богам княжий знак (герб). Голова держави у масі народу поважається за щось близького до бога. Як бог був у масі святим, так і княжий знак. Кн. Володимир завів християнство, поганських богів знищено, але княжий знак остався на монетах та інших княжих річах. Кн. Володимира проголошено святим, тому і його знак уважають у декотрих околицях Карпат за святий (див. частина 2., розділ 3.).

У князів тризуб не був закликаючим знаком, лише звичайним гербом.

Проф. С. Шелухин наводить у своїй праці на стор. 31. і 32. грецький цитат ученого грека Семена Логофета і подає такий його переклад: Підплили до Царгороду Руси, що називаються також дромітами, вони суть із народу франків.»

Що київський тризуб походить із Греції, вказує та обставина, що грецький бог моря Посейдон малюється з тризубом у руках як відзнакою своєї сили над морем. Не треба тут доказувати, що наші зносини із Грецією були давніші, як із Швецією. Давніші й безпосередні були ці зносини і зв'язки з Боспорським царством, в яким тризуб прийнятий на монетах царів і на хресті.

Коли був би мій рукопис про тризуб з р. 1920 вповні опублікований, всі пізніші публікації про тризуб були б набрали іншого змісту, і автор, що написав статтю до «Української Загальної Енциклопедії», не міг би твердити, що значення тризуба «невияснене».

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА.

ПОХОДЖЕННЯ КИЇВСЬКОГО ТРИЗУБА.

В справі походження київського тризуба проф. С. Шелухин ласкаво подав нам цінні відомості. Він пише:

В «Понтіка» В. Латишева (Петербург, 1909) я прочитав його статтю «Історія Воспорского царства». В цім царстві біля Чорного та Азовського моря жили різні народи під великими впливами грецької культури, а під кінець і римської і візантійської. Без сумніву, з I. в. перед Хр. до III. в. по Христі тут були сильні впливи римської культури, а само царство залежало од римського уряду. Латишев у своїй праці на підставі численних монетних знахідок та свідоцтв з усяких написів подав три таблиці боспорських династій:

1) Спартака I. 438-432 р. до Христа, кінчаючи Парісадом;

2) Мітрідата VI. до 63 р. до Хр., кінчаючи Полемоном II., 38-41 р. по Христі;

3) Тіберія Юлія Ріскуподіра I. до 71 р. по Хр. до Ріскуподіра VI. до 341 р. по Христі.

Після цього пішла візантійська залежність. Хронологічну таблицю царів Боспору та їх володінь в Криму коло Азовського моря в Тмуторокані. Тамані та на Кубані Латишев подав досить обґрунтовано і вона відповідає такій же таблиці XX. Тіля «Новыя приобрѣтенія моего собранія» (Запис. Имп. Рус. Арх. О-ва, т. V, стор. 360), яку надруковано раніш від Латишевської.

Завваження: проф. Пархоменко виводить Тмутороканського князя руського Мстислава з династії антів, яких акад. Шахматов, Корш і інші виводять із Галлії, з кельтів, з Аквітанії, країни коло арвенів і русинів, де вони звалися антами, антоброгами. У Латишева є багато вказівок, що правителі боспорського царства були зв'язані з Фракією (на балк. півострові, де жили й кельти-галли) і з галатами (галлами, кельтами Малої Азії), які в III. в. перед Хр. переселилися в Малу Азію з Галлії (нині Франції).

Пригадаймо походи гетів на чолі з Веревістом, який робив похід за Дунай на кельтів і вони розсипалися по Фракії та Іллірії (I. в. по Хр.) та змішалися з тубільцями (Страбон).

У Боспорськiм царствi майже всi царi, а де в кого з них i жiнки, били мiдяну, сiбнy i золоту монету. Латишев студiював над цим i вказує значну лiтературу. Ось що особливо цiкаве:

1) на боспорських монетах били в'язані монограми царів;

2) на багатьох монетах били знак тризуба.

Ось що читаємо у Латишева на сторони 113 в примітці з приводу тих тризубів:

«Воспорская царская фамилия, кажется, как это правильно замѣтил сам Моммзен, была связана узами родства с царями Фракии; поэтому, быть может, мы мало отступим от истины, предположив, что цари Воспора заимствовали свою генеалогію из Фракии: древніе передают, что Евмолп был Фракіец. В настоящее время всѣ нумисматы согласны, что трезубец Посидона и Иракла, весьма часто изображавшіеся на монетах Боспорских царей,

служат символами походження їх от Посидона (морські походи і морський торг) и Иракла». Боспоряни постачали в Грецію майже половину хліба, який туди привозився морем.

Там же в замітці читаємо у Латишева, що «Траян подчинил царей Иваров, Савроматов, Воспорян, Арабов, Оздвоенцев и Колхов». Римський імператор Траян правив од 98--117 р. по Хр. Був він побідником і даків. Про нього згадується в «Слові о Полку Ігоревім». Там же згадано й Тмуторокань, Сурож, Корсунь — це Боспорське царство. Згадано і про Мстислава Тмутороканського, якого проф. Пархоменко вважає з Антської (Кельтської, Гальської) династії.

Тризуб маємо на монетах царів Понту і Босфору Кімерійського — тут на монетах (грецьких) I.—IV. в. маємо тризуб (дивись Записки Одес. Общества Истории и Древностей том. I., 1894 р., стор. 316—318, стаття Н. Мурзакевича, який додав і малюнки).

Монети з тризубом знайдені і татарські за часів першої половини XIII. в., биті татарськими ханами (стаття В. Григорієва, там же стор. 301—314). Ці монети бито в Криму. Подано багато малюнків. На малюнках тризуб має форму омеги, а на одній монеті точний тризуб Посейдона.

Омегу в перші віки християнства підвішували до перекладини хреста, як символ якоря спасіння.

Що до якорів на монетах Понтійського царства, то вони по часу відносяться до пробування в тих місцях антів, кельтів, як пояснювали Шахматов, Корш і інші, з Аквітанії, з Галлії. Це вимагає розвідки. Монети з тризубом знайдено в місцях

Тматорокані (Тамань, Крим). Татари, очевидно, позичили цей символ. Хани вважали, що той, хто користується їх монетами, їм підвладний. Тому символ тризуба у них міг значити підвладність їм народу, у якого тризуб був символом їх державної незалежності, самостійності. Мор'ями татари взагалі не були.

Треба взяти на увагу також, що в річках Сулі і Пслі знайдено багато якорів із часів до Христа і по Христі. Про це згадує Левассер де Боплан, як очевидець. Він (Боплан) був на Україні з 1630—1647 р.

Отож після наведених джерел ясно, що київський тризуб походить з півдня, а не з півночі, як твердить бар. Таубе.

Герб тризуб має свої сліди на півдні, почавши ще з часів перед Христом, коли на півночі в Києві лише в кінці X. в., а ще далше на півночі в Швеції зустрічаємо його ще пізніше.

Лишається питання, якою дорогою герб тризуб прийшов до Києва, чи дорогою, яку можна назвати дорогою особи, династії або культури, чи дорогою річи (твору) або цивілізації. Це питання вимагає історичної розвідки, яке історики з часом розв'яжуть.

Дорога особи, династії або культури є та, що до Києва прийшов князь і приніс із собою свій родовий герб тризуб. Дорога цивілізації є та, що князь (княжий рід) вже віками сидів у Києві, а герб тризуб видів на чужих монетах і скульптурував (приняв або присвоїв на свій лад) його для себе. До чужого герба тризуба додав свої знаки до зовнішньої ознаки тризуба, а тим означив свій ро-

довий княжий клич. А особисто-пануючий клич переплітав в ядрі тризуба або монограмою, або геральдичними знаками.

Одна з тих доріг є певною, але котра з них, не знати, бо покищо обставини, які приносять наведені джерела, вказують на обидві дороги.

На 1). Крім численних слідів герба тризуба в безпосередній близькості Києва, вказує і та обставина, що князі київські й тмутороканські — рідня.

На 2). Герб тризуб має своє культурне домієство в одній з південних культур (є культурним твором одної з південних культур), а дорогою цивілізації пішов до північних культур так, як багато інших цивілізацій, які йшли все від південних культур до північних, а ніколи від північних до полудневих. Герб тризуб прийшов дорогою цивілізації з півдня на північ до Києва, а звідти пішов далше на північ до Швеції.

Цю дорогу цивілізації вказує сам бар. Таубе гербом тризубом на мечі, який був викопаний в Естонії на острові Езелі. Бар. Таубе відгадує, що цей тризуб є подібним до київського тризуба, а меч є воєнним трофеєм, взятим естонським князем у руського князя. Так відгадувати не можна, бо:

1) Цей тризуб не виказує зовнішньої ознаки родового київського княжого роду, а внутрішнім переплетом ядра не пригадує переплетів особистих кличів київських князів; цей тризуб є собі цілком від київського тризуба окремим гербом з ознакою окремого княжого роду.

2) Тризуб є первісним гербом, так як нинішній герб орел або лев, що їх численні держави

скультурували собі по своєму і ними послу-
ються.

Не всі герби орли можна уважати за трофей з Росії, тому що б. Росія послуговалася гербом орлом; а тим ще менше підстав для походження герба орла з Росії, бо навпаки, Росія герб орел скультурувала собі від південних культур. Подібно є й з тризубом.

Естонський тризуб не є руським, як то відгадує бар. Таубе, лише він є родовим гербом естонського князя і вказує на дорогу цивілізації, а саме, що естонський князь скультурував собі по своєму від Києва герб тризуб, котрий з Естонії пішов дорогою цивілізації далше на північ до Швеції.

/

.

•

З М І С Т

	стор.
Переднє слово до I. видання	3
Педеднє слово до II. видання	14
Вступ	21

Частина перша

I. розділ: Про герби взагалі	22
II. розділ: Первісна основа герба	23
III. розділ: Розвойова основа геральдики	25
IV. розділ: Дальший розвій геральдики	27
V. розділ: Державні герби нашого часу	28

Частина друга

I. розділ: Пояснення київського тризуба з погляду геральдики -	29
Тризуб монограмою	32
Тризуб геральдичним гербом	33
II. розділ: Київські монети	33
III. розділ: Тризуб монограмою	35
Переглядна таблиця	44
Тризуб геральдичним кличем	44
IV. розділ: Приняття київського тризуба за герб відновленої Української Держави	47
V. розділ: Український герб тризуб	49

Частина третя

Перегляд висновків дотеперішньої літератури про тризуб	51

Частина четверта

Походження київського тризуба	58

